

PAPER DETAILS

TITLE: Afacan Sözcüğü Üzerine

AUTHORS: Hatice SIRIN

PAGES: 51-58

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1100046>

AFACAN SÖZCÜĞÜ ÜZERİNE

Hatice ŞİRİN*

“*Mefkûre*, ruhları vecidle
dolduran ve insana kendisi için
hayatını, servetini, her şeyini feda
ettiren bir yaşayış tarzıdır.”
(Z. Gökalp)

Öz: Türkoloji literatüründe afacan sözcüğü üzerine iki köken bilgisi denemesi bulunmaktadır. Bu yazıda, söz konusu denemelerin dilbilim açısından olanaksızlığı tartışıldı; sözcük üzerine yeni bir köken bilimi önerisi sunuldu. Bu öneriye göre, afacan sözcüğünün Evliya Çelebi tarafından Farsça *merg-i mefâcân* (مرگ مفاخان) terkinin ikinci ögesinden analogi yoluyla türetildiği savunuldu.

Anahtar sözcükler: Afacan sözcüğü, Evliya Çelebi, sözcük türetme ve çarpılma.

On The Word ‘Afacan’

Abstract: There are two attempts on the etymology of the word *afacan* in Turcology literature. In this paper, the impossibility of these attempts was discussed in terms of linguistics and a new proposal was submitted. According to this proposal, the word *afacan* was derived from the second component of the Persian phrase *merg-i mefâcân* (مرگ مفاخان) by Evliya Çelebi.

Keywords: The word *afacan*, Evliya Çelebi, word formation and deformation

“Aslında şairler, edipler ve yazarlar dilin malzemesini kullanmakta elbette özgürdürler. Dili bir san’at ve düşünce aracı olarak istedikleri biçimde kullanabilirler ve kullanmalıdırlar da. Öyle ki, yeni kelimeler ve yeni olanaklarla genişletme, geliştirme ve güzelleştirme yolunda en büyük yetki ve katkı onlarındır. Güçlü şair ve yazarların elinde işlenmeyen bir dil, kurumuş bir yaprağa, ruhsuz bir kalıba benzer; gelişip güzelleşemez.” (Korkmaz 1972: 107-108)

Zeynep Korkmaz’ın yukarıdaki sözlerinin gerçekliği ve önemi tartışılmaz olsa da, Türkçe yazar şair ve yazarların dile kazandırdığı sözcükler, Türkolojide ayrıntılı olarak çalışılmış konulardan değildir. Batı dünyasında ise bu konuda epeyce mesai harcanmıştır. Shakespeare’in yeni sözcükler icat etmedeki olağanüstü üretkenliği, İngilizcede ilk kez kullandığı veya bizzat türettiği 1500’ü aşkın sözcük ve deyim olduğu iddia edilmektedir (Nevalainen 2007: 237-240). Bu konuda yazılmış monografiler de bulunmaktadır¹. Bu türden kelime türetimleri, kuşkusuz Shakespeare’le sınırlı değildir. 1516’da Thomas More’un türetilen ünlü romanını adlandırdığı *utopia* (Yunanca *ou* “olmayan” + *topos* “yer”) ve Karel Čapek’in 1921’de sahnelenen R.U.R. (*Rosumovi Umělí Roboti*) adlı eserinin çevirileriyle dünyaya yayılan *robot*, belki de yazarlar tarafından türetilmiş en ünlü sözcüklerdir. Jonathan Swift’in

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İzmir / TÜRKİYE. E-posta: hatice101@yahoo.com, ORCID No: 0000-0003-3194-6176

¹ Örneğin: McQuain, J.-Malless; S. (1998). *Coined by Shakespeare: Words and Meanings First Penned by the Bard*, Merriam Webster.

Alexander Pope'a yazdığı 23 Temmuz 1737 tarihli mektubunda çoğul ve olumsuz anlamla kullandığı *modernisms*; Alexandre Dumas Fils'in *L'Homme-femme* romanında (1872) kullandığı *fëministe* sözcükleri de, mezkur yazarlar tarafından türetilmiş ve hızlı bir biçimde politik ve sosyolojik kavramlara dönüşmüşlerdir (Hulle 2007: 321; Mansbridge-Flaster 2005: 265). Friedrich Nietzsche'nin *Also sprach Zarathustra* (1883)'te kullandığı *Übermensch*'e karşılık, 1903'te yazdığı komedisinde (*Man and Superman*) *superman* sözcüğünü türeten George Bernard Shaw da bu yazarlar arasında yerini alır.

Türkçede ise bu konuda yapılan çalışmalar, modern yazarlarla sınırlıdır; onlar da tek tüktür. Türk Dili Dergisi'nin son sayılarında Nevzat Gözaydın'ın çalışmaları, konuyla ilgili önemli veriler içermekle birlikte, Gözaydın'ın incelediği eserlerden seçtiği sözcük ve ibarelerin yazar tarafından türetilip türetilmediği konusu irdelenmemiştir. Türk dili tarihinde ise, Türkçe telif ve tercüme eser veren müelliflerce türetilmiş sözcüklerle ilgili hemen hemen hiç bir çalışma yoktur. Kutadgu Bilig'de geçen *sevit* "Venüs", *körüd* "Mars" ve *yalçık* "Ay" sözcüklerinin, Yusuf Has Hacib tarafından türetilmiş olabilecekleri, Clauson tarafından dile getirilse de (1964: 359-361), Eski Uyurca başta olmak üzere Türkçenin geniş bir tercüme külliyyatına sahip tarihsel dönemlerinde, mütercim veya müellif tarafından türetilen ya da ilk defa kullanılan sözcüklerle ilgili çalışmalar, araştırmacıları bekleyen el değmemiş bir alandır. Bu çalışmaların güvenli biçimde yapılabilmesi, kuşkusuz Türkçenin tanıklı tarihsel sözlüklerinin tamamlanmasına bağlıdır.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde ise, Arapçanın dil bilgisi kurallarına göre yeni kelime üretme yöntemine başvurulduğunu, bu yolla *felaket*, *nezaket*, *ihtisas* "hislenme", *tahkiye* gibi sözcüklerin Türkçeye kazandırıldığını biliyoruz (Ş. Sami 1900). Ziya Gökalp (*mefkure*), Mehmet Ali Ağakay (*sözcük*) gibi birkaç ismi ise, ancak Cumhuriyet döneminde belirleyebiliyoruz (Eren 2008: 19). Cumhuriyet dönemi şair ve yazarlarının, özellikle de II. Yeni şairlerinin yeni sözcük türetmedeki azim ve yetenekleri, Türkoloji dünyasında çoğu zaman sessiz karşılanan bir olgudur. Son zamanlarda Ömer Seyfettin, R. Halit Karay, Oktay Akbal, Salah Birsell, Haldun Taner'in eserlerinde karşılaşılan yeni sözcükler üzerine yayımlanan makaleler sevindirici olmakla birlikte, bunların büyük bir kısmında "yazar tarafından türetilenler" ve "Derleme veya Tarama sözlüklerinde yer alanlar" gibi tasnifler yapılmamıştır.

Türkoloji dünyası, Türk dili tarihindeki mütercim ve müellifler tarafından türetilen kelimelere karşı sessizliğini korurken, 1991'de Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nin okuma sözlüğünü hazırlayan Dankoff, sözlüğün Giriş kısmındaki "Word Formation and Deformation" ("Kelime Türetmece ve Kelime Çarpıltmaca", çev. S. Tezcan) alt başlıklı yazıda, Evliya Çelebi tarafından türetilen sözcüklere değinir. Bunlar arasında örnekseme (*analogy*) yoluyla türetilenler olduğu gibi (*gömistan*, *yörükistan*, *ormanistan*, *kumistan*, *yaıla-gâh*, *av-gâh*), müstehcen ve zikredilmesi edebe aykırı sayılan kavramlara karşılık olarak Arapça söz yapımı kalıplarına göre türetilenler de bulunur (Dankoff 2004: 31). Evliya Çelebi tarafından türetilip veya deforme edilip Seyahatnâme'de kullanılan sözcükler, Dankoff'un dikkatini çeken birkaç düzinelik bir sayıdan ibaret olmamalıdır. İleride yapılacak daha derin araştırmalarla, epeyce zeki ve nüktedan bir kişi olduğu anlaşılan Evliya Çelebi'nin, bu geniş külliyyatında bizzat türettiği yüzlerce sözcüğün bulunması bizi şaşırtmamalıdır. Seyahatnâme'de ayrıca

bazı sözcüklere uyak oluşturmak² için uydurulan veya deforme edilen sözcükler, öbekler ve tamlamalar da saptanmıştır. Ör. *varoş* ile *mayor-ı baroş*³, *aforos* ile *mandalos* ve *kiryelos*⁴, *mevlevi* ile *levlevi*⁵ vd. Bunların çoğu tekerleme türünde anlamsız sözler olsa da, bir kısmı örnekseme yoluyla türetilen anlamlı sözlerdir. Son örnekteki *levlevi*, böyle bir söz olup Evliya Çelebi tarafından Arapça *levā* (لوی) “dönmek; kıvrırmak, bükme” mastarından, *mevlevi*den örnekseme ile türetilmiştir. Seyahatnâme’de *maydanoz*⁶ sözcüğünün ünlü halk etimolojisi biçimi *mi’denivâz* da geçmektedir⁷, ki bu biçim Evliya’nın çağdaşı Meninski’nin lughatında de (1680) kayıtlıdır.

Afacan da Evliya Çelebi Seyahatnâmesi’nde geçen ve daha eski tarihli Türkçe metinlerde tespit edilemeyen bir sözcüktür⁸. Evliya Çelebi tarafından türetildiğini düşündüğümüz bu sözcükle ilgili olarak Türkoloji literatüründe iki farklı köken bilgisi önerisi sunulmuştur. Bunlardan birincisi, sözcüğün Farsça *âfet-i cân* > *afacan* gelişmesiyle ortaya çıktığı yönündedir. Bu görüş, Ahmet Vefik Paşa’nın Lehçe-i Osmani’inde (1876) *afacan* sözü için yaptığı tanımlamayla ortaya çıkmış görünmektedir: “afacan (افجان) âfet-i cân, haşarı, yaramaz, cârız” (2000:7). A. Vefik Paşa’dan yararlanarak sözlüğünü hazırlayan Sir J. Redhouse’un sözlüğünde de “افجان *afacan* (for افجان) Vexatious; tormenting; that is enough to drive one mad” (1890: 153) olarak açıklanır. Kâmus-ı Türki (1900) müellifi Şemsettin Sami, seleflerinin *afacan*ın açıklaması için kullandıkları tamlamayı, epeyce cüretkar bir adım atarak sözcüğün kökeni kabul eder: “*afacan* (افجان) [âfet-i cân’dan gl.] pek yaramaz ve tek durmaz (çocuk)” (2010: 30).

Kâmus-ı Türki’nin yayımından yüz yıldan fazla bir süre sonra Tietze, sözlüğünün *afet* maddesinde, *afacan* “hem zeki hem de yaramaz (çocuk)” < Fa. *âfat-i cân* “kalb ağrısına sebep olan” açıklamasını yapar (2002: 32). Türkçe etimoloji çalışmalarının henüz emekleme sürecine bile girmediği bir dönemde, fonetik ve semantik açılardan herhangi bir ilişki kurulmasının olanaksız olduğu bir terkipte (*âfet-i cân*), *afacan* sözcüğünü birleştiren XIX. yüzyıl leksikograflarına Tietze gibi bir otoritenin katılması şaşırtıcıdır.

Farsçada, Arapça (آفة *âfa* “zarar, ziyan; kırık, yıkık, harap; salgın, bulaşıcı hastalık”) bir alıntı olan آفة *âfat*, “felaket; bela; illet, musibet; veba; ölümcül günah; sefalet; perişanlık, zorluk, meşakkat”; *âfet-i cân* ise “bela, zarar, ziyan ve bozulmaya neden olacak her şey” anlamlarında olup şiir dilinde “zalim maşuk” anlamındadır. Türk şiir dilinde *âfet-i cân* “insanı aşk belasına düşürecek derecedeki güzeller hakkında kullanılan bir tabirdir (Steingass 1963: 79; Wehr 1976: 34; Şentürk 2016: 106). Divan

² Dankoff bu tür sözcükler için *jingle* sözünü kullanır; Tezcan, bunu “yanaştırma (uyak kelimesi)” olarak tercüme eder.

³ “... iki yerden metin kapuları var bir sevâd-ı mu‘azzam varoş-ı *mayor-ı baroşu* var” (VI. cilt, 27.s.)

⁴ “... kâfirlerin üzerlerine süpürgeler ile sular separek aforos ve *mandalos* ve *kiryelos* ederek” (VII. cilt, 194.s.)

⁵ “... atlar raks-ı Mevlevî, develer semâ‘-ı *levlevi* ederdi” (II. cilt, 201.s.)

⁶ *Maydanoz* hakkında bkz. Öztekin 2009.

⁷ “Ayrıca kazgan içre cümle nebâtât ve kerefis ve *mi‘denivâz* pişüp...” (II. cilt, 110.s.)

⁸ Gagauzcada *afecan* “afacan, telaşlı, gönülden seven” şeklinde görülen sözcük, Gagavuzcaya Osmanlıcadan geçmiş olmalıdır. (Baskakov1991).

şairinde bu tabir, aşağıdaki örneklerde de görüldüğü üzere her zaman “maşuk / maşuka, sevgili” için kullanılmıştır:

Dil verme gam-ı aşka ki aşk âfet-i cândır / Aşk âfet-i cân olduğu meşhûr-ı cihândır / Aşk âfet-i cân olduğın andan bilirem kim / Her kimse ki âşıkdur işi âh ü figândur (Fuzûlî).

Ne kadar nâzûk ü nerm olsa nigârı sevmem / Ne kadar âfet-i cân olsa cüvânı severin (Nef’î).

Sevdigüm bir âfet-i cân-ı cihândur neyleyem / Biñ belâya mübtelâ bir âşık-ı üftâdeyem (Nef’î).

Âfet-i cân dediler gamze-i cellâdın için / Nahl-ı gül söylediler kâmet-i şimşâdın için (Nedim).

Divan edebiyatındaki örneklerde *âfet-i cân* terkininin “zeki, yaramaz, yerinde durmayan, haşarı (çocuk)” anlamıyla ilgisi bulunmadığı gibi, Farsça tamlamalarda tamlayanın son ünsüzünün düştüğü başka bir örnekle de karşılaşmayız: *dest-i inâyet; dest-i izdivâc; müddet-i ‘ömr, devlet-i aliyye, ayet-i kerime* vd. Dolayısıyla *afacan* < *âfet-i cân* gelişmesi fonetik ve semantik bakımdan olanaksızdır.

Afacanın kökenine dair ikinci görüşe göre, sözcük *ivecen* (< *iv-* “acele etmek”) ile ilişkilidir (Gülensoy 2007: 50; Nişanyan Sözlük). Bu görüş de, hem fonetik hem semantik ve en önemlisi de kronolojik bakımdan olanaksızdır. Zira Eski Anadolu Türkçesinde ve Türk dili tarihinde *ivecen* şeklinde bir sözcük olmadığı gibi, *-AcAn* şeklinde bir ek de yoktur⁹. Tarama Sözlüğü’nde Kısas-ı Enbiyâ’dan alınan ve Nişanyan tarafından *afacan* maddesinde kanıt olarak sunulan *Adem oğlanı ve Adem peygamber iveceñ yaratıldı* örneğindeki *iveceñ*, Arap harfli *اوچك* yazımının hatalı okunmasından ibarettir. Bu sözcük, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde *اوچك* ve *اوچك* yazımıyla pek çok defa tanıklanır ve D. Dilçin, Kilisli R. Bilge, T. N. Gencan, S. N. Ergun, V. İzbudak vd. uzmanların taradığı metinlerde *ivecek* okunur¹⁰. Kısas-ı Enbiyâ’daki örnek ise, edebiyat öğretmeni K. E. Kürkçüoğlu tarafından yanlış okunup *iveceñ* olarak kayıtlanmış¹¹; böylece Eski Anadolu Türkçesine ait bir hayalet sözcük (ghost word)¹² ortaya çıkmıştır. Türk Dil Devrimi dönemindeki basılan Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu’nda *acul, aceleci* karşılığında *evenin* önerilmesi, söz konusu hayalet sözcüğü Türkiye Türkçesine de taşır¹³. Üstelik bu sözcüğün analojisiyle yine Dil Devrimi döneminde Arapça *müşfik* karşılığında türetilen *sevecen*, Türkçede bir hayalet ek de ortaya çıkarır. Bu ekle de *bilecen* ve *güleceñ* kelimeleri türetilir. Nitekim *bilecen* TDK Türkçe sözlüğün 1974, *güleceñ* ise 1998 baskısından itibaren madde başıdır.

⁹ Bkz. Gülsevin 1997; Tarama Sözlüğü VII. Ekler, Ankara 1996.

¹⁰ Örn. Bu âdem katı *ivecek* olmuştur ki sabrı yokdur (Leys. Ar. XV. 747); bu âdem oğlanı *ivecekdür* (Enfes XV 583); *iveceklük* eden başarmaz hüner (Süh. XIV 93); *ivecekligi* âdet edinmegil (Süh. XIV. 19) vd. (Örnekler Tarama Sözlüğü’nden alınmıştır).

¹¹ *İvecen*, Koşay-Aydın 1952’de Kastamonu’dan derlenen bir sözcük olarak kayıtlıdır. Redhouse sözlüğünde de *ivecen* maddesi açılmış; *ivegen* ve *ivgene* gönderme yapılmıştır (1890: 312). Redhouse sözlüğündeki veri, *ivegenin* Anadolu ağızlarındaki biçimlerinden biri olmalıdır. Krş. Derleme Sözlüğü.

¹² Bkz. Clauson 1955.

¹³ Cumhuriyet döneminde ilk kez Hakimiyet-i Milliye gazetesinin 20.10.1932 tarihli sayısında Öz Dilimiz başlıklı köşede, Anadolu Ajansında çalışan Rıza Avni Bey’in 60 yaşındaki derlediği sözcükler arasında geçer.

Türkiye Türkçesi tarihinin “acelecî” anlamlı asıl sözcüğü *ivegen* (< *iv-* “acele etmek” + *-AgAn*)’dir. Bu sözcük, Meninski lüğatinde “*iwegen* (اويه كن) *praeproperus* olarak tanımlanır (1688: 619a). Lehçe-i Osmani’de *ivgen* (ايوگن) *Seri, tez, şitâbân, bâd-reftâr, bâd-peymâ*”; Redhouse sözlüğünde *ivgen* (ايوكن) *who habitually hurries*”; Kamus-ı Türki’de “*ivegen* (ايو كن) *koşan, acele eden, acul, şitâbân*” şeklinde kaydedilir. Eski Anadolu Türkçesinde ortaya çıkan *ivecek* (< *ivek* + *çAk*), *ivegen* sözcüğüyle birlikte XIV-XIX. yüzyıl boyunca eş anlamlı olarak kullanılmıştır.

Durum böyle olunca, yani Türkçenin tarihinde *ivecen* biçiminde bir sözcük yokken ve *âfet-i cân* tamlamasından da *afacan* biçimine geçmesi ses bilgisi, anlam bilgisi ve kronoloji bakımlarından olanaksızken, *afacan* sözcüğünün XVII. yüzyılda Evliya Çelebi Seyahatname’sinde görülmesi nasıl açıklanabilir? *Afacan*, Evliya Çelebi’nin türettiği bir sözcük olabilir mi? Bunun yanıtını bulmak için Seyahatname’de *afacamın* geçtiği cümlelere bakmak gerek:

1. “Evc-i âsumâna ser çekmiş bir yalçın kayanın tâ zirve-i a’lâsında şekl-i murabba’ bir küçük kal’adır. Ammâ merg-i **afacan**¹⁴ ve mefacandır¹⁵. (Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi II: 107).

2. “İşte ocak başında oturup sana bir çakmaklı tüfenk bağışlayup beğ dedikleri Kara Haydaroğlu dedikleri kan ağırı **afacân** ve kağan-arşan odur dedi.” (Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi II: 209).

3. “Bir mürâ’î muta’assıbîn ü sabî-perest ya’nî mahbûb-dostların Kadızâdeli fırkasından geçinen bir nâmerd-i zemmâm ü nemmâm ve fassâl u deccâl u ribâ-hor u cüvân-dost ve cüvân-merg-i **afacan** u mezmûm cehele-i cihân olan bir hümel ü mühmel ü müsta’mel ve mânend-i nuhtâ- güm(?) tâ’ife-i münkerinden iken tama’-ı hâma düşüp bir sihr-âsâr Şâhnâme’yi mezâd-ı sultânîde bey’-i men-yezîd edüp...” (Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi IV: 145).

4. “Ve kirpi gibi cânib-i erba’asına balyemez topları zeyn olup üç yüz elli aded nebtûz ü semm-i helâhil ve yetmiş kerre ipden ve kazıkdan kurtulmuş **merg-i afâcân** kara ağı ve kara yılan gibi düşmanı sokar bî-amân gâzileri vardır.” (Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi VI: 266-267)

Ayrıca, Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi’nin IV. ve IX. ciltlerinde *merg-i mefâcân*, VI. ciltte ise *derd-i mefâcân* terkihi kayıtlıdır:

5. “Bu şehr-i Kazvîn halkının bir atı ve gayrı hayvânât-ı devâbâtı şikeminde merg-i **mefâcânı** olsa helâk mertebesinde iken mezkûr hayvânâtları vec’i hâlinde zikr olunan Yahûdilerin gûristânında ol atları birkaç def’a deverân ve seyerân etdireseler bi-emrillahi Ta’âlâ ol hayvânların sancısı def’ olur, gâyet mücerredir.” (Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi IV: 206).

¹⁴ Kurşun-Kahraman-Dağlı tarafından *meri-i afacan* olarak yazıçevrimi yapılmıştır; ancak bu terkinin *merg-i afacan* olması gerekir. Nitekim, diğer ciltlerde bu terkip *merg-i afacan* biçimindedir.

¹⁵ Kurşun-Kahraman-Dağlı tarafından *müfacan* olarak yazıçevrimi yapılmıştır; ancak Farsça sözlükler, Meninski lüğatindeki veriler ve Seyahatnâme’deki diğer bulgulardan dolayı bu sözcük de *mefâcân* olarak okunmalıdır.

6. “Ammâ mezâhib-i erba’adan ve gayrı dîn diyânetden ve haşır neşirden ve âyet hadîsden ve merg-i **mefâcân** ve tâ’ûndan ve pire ve kehleden ve gayrı menâ- hiyyâtıdan bî-haber bî-hayr akvâm-ı garîbedir.” (Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi IX: 459).

7. “Hulâsa-i kelâm bu kal’anın cânib-i erba’ası top menzili kadar ba’îd yerleri alçak alçak topraklı bayırlardır ve aşağıları cümle nebâtât u giyâhâtı çayırıdır, ammâ kal’anın kendisi bir sahrânın vasatında evc-i âsumâna berâber zirve-i a’lâsı ebr-i kebûdlara kad-keşân olmuş bir yumurta gibi sivri kızıl kaya üzre fieddâdî seng-tırâş bir rabât-ı savaşıdır kim bu kal’a için niçe kerre yüz bin baş oynamış gitmiş bir küçük kal’adır, ammâ **afacân** ve düşmâna derd-i **mefâcân**dır.” (Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi VI: 219).

Örneklerde geçen *merg-i mefâcân* terkinin ikinci ögesi, Arapça *müfâcâ* مفاجاة “aniden saldırmak, hücum etmek” (< *facâ’a* فجا “aniden gerçekleşmek; ansızın önüne çıkmak; gafil avlamak; hücum etmek”) sözcüğüdür. Bu sözcük, Farsçada *mevt-i müfâcat* (موت مفاجاة) ve *merg-i mefâcân* (مرگ مفاجان) terkiplerinde görülür (Richardson-Johnson 1806: 965). Osmanlı Türkçesinde bu terkiplerden ikincisi olan *merg-i mefâcân* tanıklanır. Meninski lügatinde (1688), *merg* “mevt, ölüm” maddesi altında bu terkip şöyle açıklanır: *mergi mefâgian* (مرک مفاجان) an-fyzin *merg* Mors fubitanea (“merg-i mefâcân: ansızın ölüm, ani ölüm”) (IV: 494).

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi’nde geçen örneklerde de *merg-i mefâcân*, “beklenmedik ölüm” anlamındadır. Novigrad kalesinin anlatıldığı son örnekte, kale küçük olmasına rağmen *afacan* ve *derd-i mefâcân* olarak tarif edilir. Bu terkinin, kalenin inşa edilme teknikleri ve korunma yöntemleri açılarından ölümcül olmasından dolayı tercih edildiği anlaşılr. Sözlüklerde bulunmayan *derd-i mefâcân* terkihi de, yüksek olasılıkla Evliya Çelebi tarafından türetilmiş ve “beklenmedik sıkıntı, bela” anlamıyla kullanılmıştır.

1 numaralı örnekte Şuşik kalesi (*merg-i afacan ve mefacan*), 4 numaralı örnekte Norin kalesinin gazileri (*merg-i afâcân*), 7 numaralı örnekte Novigrad kalesi (*afacân ve düşmâna derd-i mefâcân*), *afacan* ve *mefacan* sözcükleriyle tanımlanır. 2 numaralı örnekte Kara Haydaroğlu adlı bey kükreyen bir arslan ve kan ağırı *afacan* olarak tarif edilir; 3. örnekte Şâhnâme sayfalarındaki resimleri tahrip eden bir şarlatanın kötü hasletleri sayılırken *cüvân-merg-i afacan* (aniden genç yaşta ölesice ?) terkinine başvurulur; 5. örnekte Kazvin halkının at ve diğer büyükbaşların mide hastalığından dolayı ani ölümleri (*merg-i mafâcân*) halinde yapılması gerekenlerde kaydedilir; 6. örnekte Kızıldeniz kıyısındaki Behlûle (Beylül) kentinde mukim Abîre kavminin dört mezhepten, dinden diyanetten, kıyametten, ayet hadisten, ani ölümden (*merg-i mefâcân*), veba gibi salgın hastalıklardan, pire ve bitten ve diğer yasaklardan habersiz yaşadıklarını anlattığı cümlede geçer. Görüldüğü gibi, *afacan* sözcüğü, Seyahatnâme’de “**merg-i afacan**”, “**merg-i afacan ve mefâcân**”; “**afacan ve düşmâna derd-i mefâcân**” terkiplerinde ve ibarelerinde geçer. Bu ibarelerde görülen *afacan*, Farsça ve Osmanlı Türkçesinde görülen *merg-i mefâcân* terkinindeki *mefâcân* sözcüğüyle ahenk temin etmesi için Evliya Çelebi tarafından kullanılmaya başlanmış bir sözcük olmalıdır.

Sonuç:

1.Evliya Çelebi, Arapça ve Farsça sözcüklerden, bu dillerde olmayan ama bu dillerin gramer kuralına uyan çok sayıda sözcük ve terkip türetmiştir (Dankoff 2004: 28-38). *Derd-i mefâcân* ter kibini, Arapça (فجأ) *faca*’a “aniden gerçekleşmek, ansızın önüne çıkmak; gafil avlamak; hücum etmek” kökünden Farsçada türetilen *merg-i mefâcân* “ani ölüm”den (Meninski III: 4581b); *afacan* sözcüğünü de bu ter kibin ikinci sözcüğünden (*mefâcân*) örnekseme yoluyla türettiği anlaşıyor. Sözcüğün 17. yüzyıldan itibaren görülmesi, ilk kaydının da tespit edebildiğimiz kadarıyla Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi’ndeki yukarıdaki örnekler olması, bu görüşü güçlendirmektedir. *Afacan*ın galat olduğunu, Ebüzziya Tefvik de fark etmiş ve Lugat-ı Ebüzziyâ’nın (1306) *afacan* maddesinde “Arapça *mufâca* (مفاجه) ‘beklenmedik; ani; sürpriz’in galatı ve ‘bazı kişilere göre *âfat-i cândan* muharref’ olarak açıklamıştır.

2.Dankoff sözlüğünde, *afacan* maddesi *mefâcâna* gönderilmiş; *mefâcân* soru işaretiyle “poisonous” (“zehirli”) olarak tanımlanmış; *mefâcân*ın *afacan* sözcüğüne yansıtırma (uyak kelimesi) (*jingle*) olarak kullanıldığını belirtmiştir (1991: 56; 2004: 199). Görüldüğü gibi, Dankoff çözüme biraz yaklaşmış; ancak *mefâcân* sözcüğünü ve anlamını belirleyemediği için, Evliya Çelebi tarafından *afacan*ın değil *mefâcân*ın türetildiği yanlışına düşmüştür. Oysa, tam tersi olmuş; *mefâcân* sözcüğüne uyak oluşturmak üzere, Evliya Çelebi tarafından *afacan* sözcüğü türetilmiştir.

Kaynakça:

- AHMET VEFİK PAŞA (2000), *Lehçe-i Osmânî*, Haz. R. Toparlı, Ankara: TDK Yayınları.
- AYDIN, H. (2017), “Oktay Akbal’ın Öykülerinden Türkçe Sözlük’e Katkılar”, *International Journal of Languages’ Education and Teaching*, Volume 5, Issue 3, September 2017, 320-351
- BASKAKOV, N. A. (1991), *Gagavuz Türkçesi Sözlüğü*, Akt: İsmail Kaynak-Mecit Doğru, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- CLAUSON, Sir G. (1955), “Turkish Ghost Words”, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 3/4 (Oct., 1955), 124-138.
- CLAUSON, Sir G. (1964), “Early Turkish Astronomical Terms”, *Ural-Altaische Jahrbücher* 35: 350-368.
- DANKOFF, R. (1991), *An Evliya Çelebi Glossary. Unusual, Dialectal and Foreign Words in the Seyahat-name*, Turkish Sources XII, Harvard University. (Türkçesi: Semih Tezcan, *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü*, İstanbul 2004: YKY).
- EBÜZZIYA TEVFIK (1306), *Lugat-ı Ebüzziyâ*, Konstantiniye: Matbaa-i Ebüzziya
- EREN, H. (2008), *Türk Dil Kurumundan Eski Anılar*, Ankara: TDK Yayınları.
- Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi II. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu - Dizini* (1998), Hzl. Z. Kurşun - S. A. Kahraman -Y. Dağlı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi IV. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu - Dizini* (2000), Hzl. Y. Dağlı - S. A. Kahraman, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi VI. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyon-Dizini* (2002), Hzl. S. A. Kahraman-Y. Dağlı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi VII. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu - Dizini* (2003), Hzl. Y. Dağlı - S. A. Kahraman - R. Dankoff, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi IX. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 306, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 452 Numaralı*

- Yazmalarının Mukayeseli Transkripsiyonu - Dizini* (2007), Hzl. S. A. Kahraman - Y. Dağlı - R. Dankoff, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- GÖZAYDIN, N. (2017), "Türkçe Sözlük'e İki Yazardan Katkılar", *Türk Dili*, Ekim 2017 Yıl: 68, S. 790: 18-27.
- GÖZAYDIN, N. (2019) "Üç Akran Yazardan Türkçe Sözlük İçin Katkılar", *Türk Dili*, Temmuz 2019, 26-32.
- HULLE, Dirk van (2007), "Modernism, Consciousness, Poetics of Process", *Modernism*, eds. Astradur Eysteinnsson, Vivian Liska, Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 321-337.
- GÜLENSOY, T. (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü. I-II*, Ankara: TDK Yayınları.
- GÜLSEVİN, G. (1997), *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara: TDK Yayınları.
- KORKMAZ, Z. (1972), "Dilde 'Doğal Gelişme' ve 'Devrim' Açısından Türk Dil Devrimi", *A.Ü.D.T.C.F. Türkoloji Dergisi*, C. 4, S. 1: 97-114.
- KOŞAY, H. Z.-Aydn, O. (1952), *Anadilden Derlemeler*, Ankara: TTK Basımevi.
- MANSBRIDGE, J.-Flaster, K. (2005), "Male chauvinist, feminist, sexist, and sexual harassment: Different trajectories in feminist linguistic innovation", *American Speech*, Vol. 80, No. 3, Fall 2005, 256-279.
- MENINSKI, F. M. (1680), *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae-Arabicea-Persicea IV*, İstanbul: Simurg Yayınları.
- OFFEN, K. (1987), "Sur l'origine des mots 'féminisme' et 'féministe'", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, tome 34, No. 3, Juillet-septembre, 492-496;
- Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu*, İstanbul 1935: Devlet Basımevi.
- ÖZER, H.-Şener, M. (2019), "Refik Halit Karay'ın Hikayelerinden Türkçe Sözlük'e Katkılar", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 6, Sayı: 39, Ağustos 2019, 323-333.
- ÖZTEKTEN, Ö. (2009), "Her Söze Maydanöz", *Türk Dili*, C. XCVII, S. 694: 501-509.
- POLAT, N. H. (2012), "Ömer Seyfettin'de İlginç Söz Varlığı", *Bilig*, Güz 2012, S. 63: 189-210.
- REDHOUSE, Sir J. (1890), *A Turkish and English Lexicon*, Constanople.
- RICHARDSON, J.-Johnson, F. (1806), *Dictionnaire, Persian, Arabic and English: With a Dissertation On The Languages, Literature and Manners of Eastern Nations* (English, Persian and Arabic Edition), London.
- STEINGASS, F. (1963), *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, London: Routledge&Kegan Paul.
- ŞEMSEDDİN SAMİ (2015), *Kamus-ı Türkî*, Haz. Paşa Yavuzarslan, Ankara: TDK Yayınları.
- ŞENTÜRK, A. A. (2016), *Osmanlı Şiiri Kılavuzu C. I*, İstanbul: OSEDAM Yayınları.
- Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*, cilt 3, E-İ, Ankara 1996: TDK Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (1974;1998), Ankara: TDK Yayınları.
- NEVALAINEN, T. (2001), "Shakespeare's new words": *Reading Shakespeare's dramatic language* (Eds. S. Adamson, L. Hunter, L. Magnusson, A. Thompson, & K. Wales), London: Arden Shakespeare/Thomson Learning, 237-255.
- TIETZE, A. (2002), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, İstanbul: Simurg Yayınları.
- UYSAL, İ.N. (2012), "Haldun Taner'in Hikâyelerinden Türkçe Sözlük'e Katkılar", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 8, Ocak 2012, 113-120.
- UYSAL, İ.N. (2015), "Salâh Birsâl' in "Şingir Mıngır" Sözcüklerinden Türkçe Sözlük'e Katkılar", *Turkish Studies*, 10/16, Güz 2015, 1113-1128.
- WEHR, H. (1976), *A dictionary of modern written Arabic*, Ed by J. Milton Cowan, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- <https://www.nisanyansozluk.com/?k=afacan>